

XI.-XII. Yüzyıllar Eski Türk Dili Söz Varlığının Divânu Lugâti't-Türk'teki İfadesi*

Hamidulla Dadabayev**

Öz

Tarihî karşılaştırmalı dil biliminin gelişiminde büyük önem arz eden Divânu Lugâti't-Türk Karahanlılar dönemi Türkçesinin özelliklerini yansıtan nadir bir kaynaktır. Eserde Eski Türkçenin zengin söz varlığı, Türkçedeki dil bilimsel süreçlerin gelişimi, kelime yapımı özellikleri, anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam karşıtlıkları gibi semantik değişimler, Türk boylarının söz varlığındaki benzerlik ve farklılıklar, kelimelerin etimolojisi, yer adları (toponimler), bazı kelimelerin ansiklopedik açıklamaları üzerinde durulmuştur. Makalenin temel amacı XI.-XII. yüzyıllar Eski Türk Dili söz varlığının Divânu Lugâti't-Türk'teki yansımalarını araştırmaktır.

Anahtar kelimeler

Tarihî karşılaştırmalı dil bilimi, sözcüksel özellikler, kelime yapımı, Türkçe kelimeler, alıntı kelimeler.

* Geliş Tarihi: 13 Ocak 2020 – Kabul Tarihi: 25 Ağustos 2021

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Dadabayev, Hamidulla. "XI.-XII. Yüzyıllar Eski Türk Dili Söz Varlığının Divânu Lugâti't-Türk'teki İfadesi." *bilig*, no. 102, 2022, ss. 97-118.

** Prof. Dr., Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbek Filolojisi Fakültesi – Taşkent/Özbekistan

ORCID: 0000-0003-3438-3428

nodirbek_82@mail.ru

Giriş

Dünya dil bilimi hazinesinin kıymetli cevheri, tarihî karşılaştırmalı dil biliminin Türkçedeki ilk örneği olan Divânı Lugâti't-Türk XI. yüzyılda Doğu Türkistan'dan Küçük Asya'ya kadar, Maverâünnehir'den Deşt-i Kıpçak ve Rusya'ya kadar olan geniş coğrafyada yaşayan Türk boylarının dillerini inceleme, çağdaş Türk lehçelerinin şekillenmesi ve gelişimini araştırmada son derece önemlidir (Doniyarov, Kononov 3-17).

Kaşgarlı Mahmut Divânı Lugâti't-Türk'ü yazmak için yıllarca çalışır, birçok diyarı gezer ve Yukarı Çin'den başlayıp Maverâünnehir, Harezm, Kafkas ötesi ve Anadolu'ya kadar olan bu geniş coğrafyadaki halkların yaşam koşulları, meslekleri, nüfusu, gelenek ve görenekleri, dillerini öğrenir. Sonuç olarak büyük bir coğrafyada yaşayan Türk halklarının lehçelerine ait önemli bilgileri toplar ve ilmî bir sözlük meydana getirir.

Kaşgarlı Mahmut gerçek anlamda bir dil bilimci ve sözlük bilimci olarak sözlükteki her kelimenin anlamını, şekillerini, kelimelerin yazımı ve telaffuzunda Türk lehçeleri arasında ne gibi benzerlik ve farklılıkların bulunduğunu belirtir, Türk lehçelerinin tarihî karşılaştırmalı üslup ile yazılmış ilk örneğini insanlığa özel bir şekilde hediye eder (Şiraliyev 27, Demircizade 35-41, Begmatov 145, Kuckartayev 83-90, Dadaboyev).

Divânı Lugâti't-Türk Arap sözlükçülüğünün gelenekleri ve kuralları esasında 1074 veya 1077 yıllarında derlenmiştir (Ercilasun vd.). Eserde Karahanlılar Dönemi Türk lehçelerinin söz varlığı bütün yönleriyle ifade edilmiştir. Eserde eş sesli, eş anlamlı, zıt anlamlı ve çok anlamlı kelimelere genişçe yer ayrılmış; ses değişimi, hece düşmesi, anlam kayması, anlam genişlemesi gibi semantik değişimler açıklanmıştır (Dadaboyev 3-131).

Kaşgarlı Mahmut sözlükte yer alan sekiz binden fazla kelimeyi incelerken kelimelerde dilin gelişme kurallarına göre meydana gelen türlü değişiklikleri de açıklar. Kısa açıklamaları tercih eden dil bilimci, dilin geniş kapsamlı kurallarını kolay anlaşılır bir şekilde yorumlar, kelime gruplarına ait sözlüksel birimleri açıklamaya önem verir.

Kaşgarlı Mahmut'un Kelime Yapımıyla İlgili Fikirleri

Kelimelerin esas anlamdan başka yan anlamlarının da bulunması, bu yolla yeni kelimelerin türetilmesi Kaşgarlı Mahmut'un dikkatini çekmiştir. Kaş-

garlı'ya göre sadece ekleri veya kelimeleri birbirine eklemekle kelime türetilmez, başka şekiller de vardır. Bunlar:

1. Kelimelerin zıt anlamda kullanılması (*enantiosemi* – H.D.). Örneğin, Divânı Lugâti't-Türk'te *sûçig* kelimesinin ilk önce tatlı adı, sonradan tadı acı olan içki adı olduğu belirtilmektedir: *Sûçig* her şeyin tatlı olanı. *Sûçig* şarabın ta kendisi. Bu kelime eş seslilerdendir. İla vadisi halkı, yani Yağma, Tuhsi ve Çigiller şaraba *kızıl sûçig* adını verirler ki *kırmızı şarap* demektir (I, 387).

2. Bütünün yerine parçayı, parçanın yerine bütünü kullanmak yoluyla yeni kelime türetilir. Burada günümüz dil bilimindeki integral ve diferansiyel anlamlar kastedilmektedir. Sözlükte *saban* teriminin önce *koş* (*düven*) ve *omoç* (*saban*) anlamlarında kullanıldığı, sonradan sadece *omoç(saban)* için kullanıldığı belirtilmektedir (I, 382).

İlk önce *hikaye etme* anlamında kullanılan *etük* (< *et-* “şarkı söylemek”) kelimesi daha sonra *öykü*, *masal*, *bir amacı padişaha bildirme* anlamlarına gelmektedir (II,98).

3. Anlam genişlemesi yeni kelimenin türetilmesini sağlar. Mesela, *kız* anlamındaki *kız* kelimesinin *değerli/pahalı* anlamı bu şekilde oluşur (I, 315).

Eserin söz varlığında Karahanlılar dönemi Türk halklarının ekonomik, sosyal, dinî, kültürel, eğitsel hayatını yansıtan kelimeler toplanmıştır. Sözlükteki sözlüksel birimlerin çoğu o dönemde yaşamış Türk aşiretleri, boyları ve halkları için ortaktır. Tüm Türkler için aynı olan kelimeler ile birlikte sadece tek lehçeye ait olan kelimeler, terimler de sözlükte yer almaktadır.

Kaşgarlı Mahmut'un Türk Lehçelerindeki Ortak ve Farklı Özellikler Hakkındaki Görüşleri

Türk lehçelerindeki farklı özellikler Kaşgarlı Mahmut tarafından ustalıkla açıklanmaktadır. *Türk* kelimesi DLT'de bazen birçok boyun genel adı olarak, bazen ise lengüistik özellikleriyle başka Türk boylarından farklı olan aşiret adı olarak belirtilmektedir. Kaşgarlı Mahmut *Oğuz* kelimesinin etimolojisini açıklamaya özen göstermemekte, kelimenin çok eskiden kullandığını vurgulamakla yetinmektedir. Eserde Oğuzların toplumdaki statüsü, dili, aşiretleri, yaşadığı yerler hakkında detaylı bilgi verilmektedir. (Daha ayrıntılı bilgi için bakınız: DLT, I.cilt, S. 27, 30-31, 33, 35, 56, 59).

Sözlükte açıklanmış kelimelerin incelenmesi Türkler ve Oğuzların söz varlığındaki farklı kelimeleri aşağıdaki şekilde sınıflandırmanın doğru olduğunu gösterir:

1. Aynı kelime farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Mesela, *ağıl* kelimesi Türklerde *ahır* anlamında kullandığı hâlde, Oğuzlarda *koyun gübresi* anlamına gelmektedir (I, 103). *Ḳurt* kelimesi Türklerde *kurt* (böcek), Oğuzlarda *kurt* (hayvan) anlamında kullanılır (I, 328). Türklerin *yumuşak yer* anlamında kullandıkları *ḳayır kelimesi* Oğuzlarda *kum* anlamındadır (III, 180). Türklerde *kend* kelimesi *şehir*, *memleket* anlamlarını, Oğuzlarda ise *köy* anlamını ifade ediyor (I, 330). *Aşlık* kelimesi (*aş+lık*) Türkçede *mutfak*, Oğuzlarda ise *buğday* anlamlarını ifade eder (I, 137). Divânı Lügâtî't-Türk'te bu kelimeler eş sesli kelimeler olarak açıklanmaktadır. Oğuzlarda *buğday* (III, 258) teriminin *darı* anlamında kullanılan *tarık* (*tarı* (*serpmek*, *biçmek*, *dikmek*)+*k*) yerine de kullanıldığı bilinmektedir (I, 354).

Türkler *darı* yerine *üğür* (I, 88) ve *ḳonaḳ* demektirler. (I, 364) Kaşgarlı Mahmut'un açıklamasına göre, *üğür* kelimesi Oğuzlarca bilinmemektedir. Buna karşın aynı sayfada Oğuzların susama *yağ* *üğürü* dedikleri yazılıdır. (1,88) Oğuzlarda *yağ* kelimesi *iç yağ* anlamına gelmektedir. Başka Türk lehçelerinde bu kelime *tohum ve bitkilerden alınan yağ* anlatmaktadır (III,175).

Türklerde *balıklı olmak* anlamında *balıklan-* eylemi kullanılır. *Köl balıklandı* - Göl balıklı oldu. Argularda bu kelime *çamurlu yer*, Uygurlarda *hisarlı yer* anlamlarındadır. (II,307) Burada *balık* (*balık* I,360), *çamur* (*balık* I,360) ve *şehir* (*balık* I,360)) anlamlarında kullanılan aynı kelimeden türetilmiş eylemler söz konusudur.

Türkler kartal ve Müşteri(Jüpiter) yıldızına *Ḳaraḳuş* (*Kara kuş*) dedikleri hâlde, Oğuzlarda bu kelime *deve ayaklarının ucu* anlamında kullanılır (I,319).

Şiṇäk kelimesi şehirde yaşayan insanlar dilinde *sivrisinek*, çölde oturanlar söz varlığında ise *sinek* anlamında kullanıldığı Divânı Lügâtî't-Türk'te kaydedilmektedir (III, 378). Oğuzlar susturmak istedikleri insana *tınma* (durma) diye sesleniyorlar. Kaşgarlı Mahmut'un fikrine göre, bu anlam zıtlığıdır (*enantiosemy* – D.H.), yani *durma*, *konuşmaya devam et* demektir. Diğer Türk boyları *sus*, *konuşma* demek istedikleri zaman *tın* demektirler. Oğuzlarda *tınma* eylemi *konuşma* anlamında kullanılır (II,36).

Çigillerin söz varlığında *köy* anlamındaki *ulus* terimi Balasagun'da ve Ar-guların oturduğu yerlerde şehir anlamında kullanılmaktadır. O yüzden Ba-lasagun şehrine *Ƙuz ulus* da diyorlar. (I,94) Bu kelime Moğolcaya *ulus* (ş fonemi *s* ye değişmiş) şeklinde geçmiş ve *memleket*, *il*, *yurt* anlamlarında kullanılmıştır.

XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren *ulus* terimi bu anlamlarda diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Özbekçede de tekrar kullanılmaktadır. (Cöci *ulusi*, Çığatoy *ulusi şekillerinde* vs.)

2. Aynı anlam türlü kelimelerle ifade edilmektedir. Mesela, *ok torbası* anla-mındaki *yasık* (<yas- kurmak) kelimesi yerine Oğuz ve Kıpçaklarda *kurman* kelimesi kullanılmaktadır. (III, 24)

XIV. yüzyılda Harezmi'de yaşamış Özbek şairi Kutb'un *Hüsrev ü Şirîn* mes-nevisinde bu terim *kurban şeklinde geçmektedir: Ƙamuğ bağladılar ham kişu kurban* (SUY, II, 646). Bu terim aynı şekilde Çağatay Türkçesinde, özellikle, Ali Şir Nevâyî ve Muhammed Salih'in eserlerinde görülmektedir (Dadaba-yev vd. 62). Bu terim *sağdağ // sağdağ* (sadak) alıntı kelimesinin sık kullanı-mının sonucudur.

Rehber, önder anlamı Oğuzlarda *çufra* (I, 400), Türklerde *kulabuz* (I, 449) (Kutadgu Bilig'de *kulavuz* şeklinde) terimiyle ifade edilmektedir. Sonraki dönem eserlerinde *kulavuz şeklinde kullanıldığı görülmektedir: "Paygâmbâr alayhi-s-salâm aydı kim bizgâ bir kulavuz keräk."* (SUY, II, 644) *Çağatay-cada* bu terimin yerini Moğolca *ğacarçı // kaçarçı* kelimesi almıştır. Türkiye Türkçesinde *kılavuz* kelimesinin altı anlamı vardır (TRSL, 530).

Hakanın mührü anlamındaki *tuğrağ* teriminin Oğuzca olduğunu açıklayan yazar bu kelimeyi değil Oğuzlar, kendisinin dahi bilmediğini vurgulamakta-dır (I, 430). Türkler bu anlamı *tamğa* terimiyle ifade etmektedirler (I, 400). Çağatay Türkçesinde, özellikle Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinde iki terim de kullanılmaktadır. İlk terim *tuğra şeklinde ve mektub başındaki mühür, başlık* anlamındadır (ANATIL, III, 266). İkinci terim ise *mühür, damğa* anlamın-da kullanılmıştır (ANATIL, III, 177). Örneğin: *Yüzi gülçihri sâkiynın tarab hükmüğe tuğradur, Yüzindä may güli ul yarlığ üzrâ âliyi tamğadur* (ANATIL, III, 177). *Yänä ulkim, bir nişâniniñizni keltürdilər, tuğrasında Mirzá atını bit-mäydürsiz* (ANATIL, III, 266).

İsiriq (üzerlik otu) fitonimi Türklerde yızığ ot tamlaması şeklinde kullanılır. Kaşgar, Uç ve Barsagan aşiretlerinin söz varlığında eldrük (III,419), Oğuzcada yüz erlik şekillerindedir (II,19). Uç aşiretinde eldrük kelimesinin elrük şekli de kullanılmıştır (I, 129). Burada yızığ ot tamlamasının eş anlamlısı olan ısıraq teriminin eserde şu şekilde açıklandığını kaydetmek yerinde olacaktır: ısıraq insanlara nazar değdiğinde veya bir kişinin başlarında yara çıktığında tedavi amacıyla söylenen kelimedir. Nazardan korunmak için ısıraq yakılır ve tütsüsü kullanılır. Ey cin, aklını kaybet, diyerek çocuğun yüzüne doğru tütsü yapılır (I, 125).

Makas anlamında Türkler bıç- eyleminden türetilmiş bıçğu (I, 421), Çigiller kıftu (I, 394), Oğuzlar ise sındı (I, 395) kelimelerini kullanmışlar. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fil-Lügati't-Türkiyye'de bıçkı (3363)//bıçku (4865) testere anlamını, kıptı (33611) ve sındı (336M) kelimeleri makas anlamını ifade ettiği görülmektedir.

Çigillere özgü kelime Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî eserinde kıptı (24b13) şeklinde ilk anlamını korumuştur. Bu eserde Oğuzlar söz varlığındaki sındı kelimesinin de kullanıldığını görmekteyiz (24b13).

Bıçqu kelimesi Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fil-Lügati't-Türkiyye'deki gibi testere anlamında kullanmıştır. (25a5) Türkiye Türkçesinde bıçki kelimesi iki kollu testere anlamına gelmektedir. (TRSL,113).

Renk ifadesine hizmet eden aq sıfatı Oğuzlara aittir. Türkler tarafından ise ürün kelimesi kullanılmıştır. Sonra aq sıfatı daha çok kullanılmaya başlamış ve ürün kelimesi unutulmuştur. Günümüz Özbekçesinde sıklıkla kullanılmakta olan aqsakal, yani aksakal, saygın adam anlamındaki kelime (I, 109) sözlükte Oğuz diline ait diye açıklanmıştır. Aynı anlam Kutadgu Bilig'de ürünkırğıl şeklinde ifade edilmektedir (DTS, 627).

İnsanın vücudundaki dalak, karaciğeri ifade eden talak kelimesindeki t sesi Kıpçaklarda s'ye dönüşür ve sulak şekli kullanılır (I, 390). İlk terimin tal şekli Uygar yazısıyla yazılmış Eski Türk eserlerinde görülmektedir (DTS, 528). Talok kelimesi günümüz Özbekçesinde tıp terimi olarak kullanılmaktadır (RLO'TTIL, 326).

Divânı Lügati't-Türk'te belirtildiğine göre, savcı (III, 445) kelimesi (<sav "haber, bilgi") düñür anlamında Türkçede yaygın kullanılmaktadır. Oğuz-

larda bu kelime yerine *yazıgıcı* (dünürler arasında haber taşıyan kişi) (III, 63) (*yaz- yazmak*) kelimesi kullanılmaktadır. Eserde kız ve delikanlı arasındaki dünüre *arquçı* de dendiği açıklanmakta, bu kelimenin hangi dile ait olduğu belirtilmemektedir (I, 159).

Kağıt veya başka bir malzemeye işaret koymak kavramı Türklerde *biti-*, Oğuzlarda *yaz-* eylemi ile ifade edilmekte, daha sonraki dönemlerde her iki eylem de kullanılmaktadır. Günümüz Özbekçesinde aynı anlamı ifade eden *yoz-* eylemi yazı dilinde, *bit-* eylemi daha çok stilistik üslupta kullanılır. *Bal* terimi Suvarınların ve Kıpçakların söz varlığında *bal şeklindedir. Türkler ve Oğuzlar ise arı yağı* demektedirler (III, 171).

Dışarı çıkmak kavramı Yağma, TuÂsi, Yabaku, Kıpçak, Türkmen, yani Oğuz boyları söz varlığında *taşık-*, Türklerde ise *çık- şekillerindedir* (II, 131).

3. Aynı anlam veya nesne her dilin öz kelimeleri ve yabancı kelimelerle ifade edilir. El ve yüz yıkamak için kullanılan uzun ve ince musluklu, dar ağızlı kap (ibrik) Türklerde *kumğan* (I, 400) ve *könäk* (I, 377) şekillerindedir, Oğuzlarda ise Farsçadan geçmiş *avtaba* (I, 373) kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir.

Türklerde *bakan* (I, 379) *boyun muskası* anlamındadır. Oğuzlarda ise aynı anlam Arapça *kılada* kelimesinin *kalıda şekliyle ifade edilir* (I, 406). Bir de Oğuzlar söz varlığında bu kelimenin *bitig* şekli kullanılmaktadır (I, 366).

4. Her sözlüksel birim genel (integral) ve özel (diferansiyel) anlamına göre fark edilir. Mesela, Türklerde *şenlik*, *kıvanç*, *bayram* kavramları *badzram* kelimesiyle ifade edilir. Oğuzlarda bu kelime *bayram şeklindedir* (I, 447).

Oğuzlar dişi ata *kısrak* dedikleri hâlde Türkler sadece genç atlara böyle demektedirler (I, 439).

Türkçede *tembel* anlamında *yatuk* (<yat-) kelimesi kullanılmıştır. Aynı kelime Oğuzlarda *kendi şehriden başka hiçbir yere gitmeyen, savaşmayan* anlamındadır (III, 22).

Türkler *tohum ve bitki yağı* kavramı için *yağ* kelimesini seçmişler. Oğuzlar söz varlığında ise bu kelime sadece *hayvan bağırsakları etrafındaki iç yağ* anlamındadır (III, 175).

Kaşgarlı Mahmut bazı kelimelerin özel anlamları olduğunu, yani belli bir kelimenin sadece bir manayı ifade ettiğini *tarım* terimi örneğiyle açıklamıştır. Bu terim kölelikten hükümdarlığa yükselmiş tiginleri (*örneğin*, Sabuk Tegin -D.H.) ve Alp Er Tunga soyundan olan melikeleri ve başkalarını ifade etmiştir. Hükümdar, yani hakanın eşlerine mahlas yerine *altın tarım* tamlaması kullanmıştır (I,376).

5. Kaşgarlı Mahmut Türkçede var olan fakat Oğuzların kullanmadıkları sözlüksel birimlere de dikkat etmiştir. Örneğin, Türkçede *ok kılıfı* anlamında kullanılan *keş* terimini Kıpçaklar bilmiyorlar (III, 140). Oğuzlar ve Kıpçaklar bu anlamı *kurman* terimiyle ifade ediyorlar (I, 416). *Askerlerin yaşadığı yer* anlamındaki *toy* kelimesiyle oluşturulan *xan toy* tamlaması Türkçede *hakan askerlerinin yaşadığı yer* anlamındadır. Kaşgarlı Mahmut'un açıklamasına göre, Oğuzlar bu terimi bilmiyorlar (III, 155). Eserde *konusmak* anlamındaki *talik-* eyleminin Oğuzlara ait olduğu, Türklerin bu kelimeyi bilmedikleri belirtilmektedir (II, 131).

Araştırmalarımız sonucunda görülmektedir ki sözlükte Hakaniye Türkçesine özgü dil bilimsel özelliklerin Oğuz, Kıpçak, Çıgıl, Yağma, Tuhsi'lerin dilleriyle mukayese edilmektedir. Bu yaklaşım saydığımız dillerin Karahanlılar dönemindeki önemini göstermektedir. Sözlükteki bilgilere göre, *herhangi bir işi yapmak* anlamını ifade etmek için Türkler *kıl-* eylemini, Oğuzlar ise *et-* eylemini tercih ediyorlar (II, 33). Oğuzlarda *bildüüz-* eylemi *bildirmek*, *haber vermek* anlamlarını ifade eder. Kaşgarlı Mahmut bu kelimenin kullanılması kural dışı bir olay olduğu, Türklerin bu kelimeyi bu şekilde kullanmadıkları hakkında bilgi verir (II, 235).

Rahvan at anlamındaki *erik at* tamlamasının Oğuzlarca bilinmediği sözlüğün birinci cildinde belirtilmektedir (I, 100).

Kaşgarlı Mahmut sözlükte anlam kayması, alıntı kelimeler, kelimelerin etimolojisi, yemek adları, hayvan adları konularında da önemli fikirleri belirtmiştir. Bunların bazıları üzerinde durmaya çalıştık.

Sözlükte kelimelerin mecaz anlamlarına ayrıca dikkat edilmiştir. Mesela, *hızlı koşan (at)* anlamındaki *yüğüürüg* (<yüğüür-+üg) kelimesi Oğuzların *söz varlığında bilge, zeki, aktif kişi* anlamlarında kullanmıştır (III, 52).

Kök salmak anlamını ifade eden *yıldızlan-* eylemi ağaç için kullandığı gibi, bir yere yerleşmiş insana da kullanılmaktadır: *Er yıldızlandı - Adam kök saldı, iyice yerleşti* (III, 126).

Eski Türkçede *yaş dal* anlamında *tal*(*söğüt*) fitonimi(bitki adı) kullanılmaktadır. *İnce, güzel vücutlu cariyeler de buna benzetilmekte ve tal bodzluğ* diye övülmektedir (III, 171).

Kaçaç terimi sadece *Çin'den götürülmüş eşyaları değil, belki cariyeleri de* anlatmaktadır (II, 328).

Kaşgarlı Mahmut'un Türk Lehçelerindeki Alıntı Kelimeler Hakkındaki Fikirleri

Divânı Lugâtı't-Türk'te Kaşgarlı Mahmut'un alıntı kelimeler hakkındaki fikirleri de yer almaktadır. Türkçedeki kelimelerin hangi dile ait olduğu Arapça veya Farsça kelimelere mukayese etme yoluyla açıklanmaktadır. Örneğin, *din* anlamındaki *nom* teriminin Çince'den (III, 127) alındığı, *kap* anlamındaki *küdzäç//küüzäç* teriminin Arapçaya (*kuzad*) benzediği, *d* sesinin ç ye değiştiği (I, 341), *anahtar* anlamında kullanılan *kirit* teriminin Arapça *iqldid* terimine yakın olduğu, Arapça şeklindeki *k* sesinin *g* ye, *l* sesinin *r* ye, *d* sesinin *t* ye değiştiği, elif sesinin düştüğü (I, 339), *tane* anlamındaki *tana* kelimesinin Farsça olduğu, *Türkçenin telaffuzuna uyduğu* (III, 51), *alında akı olan at* anlamını ifade eden *uğar at* tamlamasındaki *uğar* kelimesi şekil ve anlam yönünden Arapçaya uygun olduğu (I, 87), *su sızıntısı* anlamındaki *terinük* kelimesinin Arapça şekli *tarinük* olduğu, *k* sesinin *g* ye dönüştüğü açıklanmaktadır (II, 335) Kaşgarlı Mahmut *çalmak, dalamak* anlamlarını ifade eden Türkmence *karıt* kelimesinin Arapça ğarat kelimesinden alındığı kanaatindedir. (I, 338) *Güçlü hükümdar, devlet rehberi* anlamı *kadır* kelimesiyle ifade edilmiştir. Hakaniye dili DLT'te şöyle açıklanmaktadır: “Hakaniye (Karahanlı) hanlığının ve onlarla münasebette olanlarındı. Kaşgar'ın Kençekçe konuşan köyleri vardır; şehrin içi ise Hakaniye Türkçesi konuşur.” (I, 66).

Hakana *kadır xan* denilmektedir. Kaşgarlı Mahmut *kadır* kelimesinin aynı anlamı Arapçaya benzediğinin, *kâdir* kelimesinin Arapçada *güçlü, her işi yapabilen* anlamlarında kullandığının altını çizmektedir (I, 344) vs.

Sözlükte etimolojisi belirtilmemiş alıntı kelimeler “*Aslında bu kelime Türkçe değildir.*” cümlesiyle açıklanmakta, *tümsä* (kürsü, yüksek yer) (Oğuzca),

çaxşu (göz hastalıkları tedavisinde kullanılan bitki) (I, 399) gibi örnekler verilmektedir.

Çocukların kilo alması için kullanılan ecza adının *hasnı* olduğu ve Hindistan'dan getirildiği hakkındaki açıklama (I, 408) ecza adının Sanskritçeden geçmiş olabileceğini tahmin etme imkânını verir (I, 408).

Divânı Lugâtı't-Türk'te bazı Türkçe kelimelerin Arap ve Fars-Tacik Dillerinden alındığına dikkat edilir. *Büyükbaş hayvanlara basılan damga* anlamındaki *tamğa* kelimesinin Farsçaya Türkçeden geçtiği, Farslarda büyükbaş hayvanların olmadığı, dolayısıyla bu kelimeyi kullanmadıkları hakkındaki açıklamayı (III, 167) örnek olarak gösterebiliriz: “Farslar bu kelimeyi Türklerden almışlar. Çünkü Farslarda Türklerdeki gibi büyükbaş hayvanlar yoktur. Bu nedenle böyle bir kelimeye gerek duymamışlar. Ben bu kelimeyi Müslümanların oturduğu yerlerde duydum.” (III, 167).

Pamuklu kaftan anlamındaki *yalma* kelimesinin açıklamasına da değinmek istiyoruz: “Farslar bunu Türk halklarından almışlar. Araplar ise Farslardan almışlar ve *yalmaq* şeklinde de telaffuz ediyorlar. Arapçada - k sesi - h sesine dönüşmüştür. Ben bu kelimeyi en uzak sınırlarda yaşayan Türk boylarından duymuşumdur. Bu halklar yağmur örtüsüne daha çok muhtaçlar. Çünkü bunların yurdunda kar ve yağmur daha çok yağıyor.” (III, 42).

Kaşgarlı Mahmut'un Fars-Tacik dilinde *kale*, *hisar* anlamında kullanılan *diz* teriminin *yüksek yer* anlamındaki Türkçe *tâyiz* kelimesinden türediği hakkındaki açıklaması çok önemlidir. Sözlüklerde bu terimin Özbekçeye Fars-Tacik Dilinden geçtiği belirtiliyor (III, 135).

Kaşgarlı Mahmut eserde birçok kelimenin etimolojisi, yapısıyla ilgili çok kıymetli bilgileri vermiştir. Mesela, Türklerin çok sevilen bir yemeği olan *tutmaç* hakkında şunları yazıyor: “Tutmaç Türklerin çok meşhur yemeklerinden birisidir. Bu yemeğe ad verilmesi İskender Zülkarneyn'le ilgilidir. İskender karanlıktan çıkınca yiyeceklerin azalmasından kaygılanan insanlar İskender'e “Bizi tutma aç, bırak, yurdumuza gidelim” demişler. İskender bilgelere danışmış ve bu yemeği pişirmişler. Bu yemek vücuda kuvvet verir, yüzleri kırmızı eder, fakat kolay sinmiyordu. Bu yemekten sonra çok su alınır. Türkler bu yemeğe «tutmaç» dediler. Aslında *tutma aç*, yani *aç tutma* demektir. Kelimeler birleşmiş ve *tutmaç* olmuş. Bu kelimenin anlamı “Kendini aç bırakma, bu yemeği hazırlayıp ye” demektir.” (I, 422). Ahmet Bican Ercilasun bu bilgi-

nin halk rivayetlerine dayandığı ve bir halk etimolojisini yansıttığını, *tutmaç* kelimesinin *tutma* ve *aş* kelimelerinin birleşimiyle meydana geldiğini belirtmektedir (Ercilasun 85).

Türk kültüründe ünlü insanlara yırtıcı hayvanlar adlarını lakap olarak verme geleneği vardı. Kaşgarlı Mahmut buna da dikkat eder. Örneğin, *tona* zooniminin esas anlamı *aslangillerden olan, fil yiyen hayvan* demektir. Türklerde bu kelime *tonaxan*, *tona tegin* şekillerindedir. Türklerin ünlü hakanı Alp Er Tunga'ya *Tona alp er*, yani *pars gibi güçlü adam* demekteler (III, 379).

Karahanlılar Döneminde şahin avı yaygındı. Avda şahini avlamak için çaldıkları davula *tovıl* denmektedir. Kaşgarlı Mahmut bu kelimenin Arapçadan alındığı, Türklerin oturduğu ülkelerde de kullanıldığını dikkat çeker (III, 179-180). Bu kelimenin daha sonraki dönemde Harezmi yazarlarının eserlerinde (SUY, II, 320) ve *Çağataycada tabl şeklinde kullanıldığını* görmekteyiz (ANATIL, III, 148). Günümüz Özbekçesinde *dovul* terimi *avcılar, bekçiler veya askerler için yapılmış özel davul* anlamına gelmektedir (ÖTIL, I, 231)

Kaşgarlı Mahmut'un fikrine göre, *turp Türkçede turma; havuç ise sarı turma* diye adlandırılmıştır. Argularda havuç için *kezri* kelimesi kullanılır. Bu kelime Farsça *gazar* kelimesinin telaffuzu farklılaşmış şeklidir. Oğuzlar bu kelimeyi *keşür* şeklinde almışlar. Oğuzlar Farslarla karışma sonucunda bazı kelimelerini unuttular ve bu kelimelerin yerine Farsça şekilleri kullanmaya başladılar (I, 405-406). Oğuzlar *kumğan* (ibrik) yerine *aftaba; boyun mıskası* anlamındaki *bağan* kelimesi yerine *kalıda* kelimesini kullandılar (I, 405-406).

Kaşgarlı Mahmut'un Kelimleri Açıklama Yöntemleri

Kaşgarlı Mahmut kelimeleri açıklarken nesneler, olaylar veya süreçler hakkında da bilgi verir. Mesela, buğdaydan şarap hazırlamada kullanılan maya olarak bilinen *oğut* teriminin açıklaması şu şekildedir: "*Oğut* içki hazırlamada kullanılan maya adıdır. Birkaç ilaç eklenen una yeni yetiştirilmiş arpa unu ilave edilir. Sonra *oğut*, yani hamur eklenir ve halka şeklinde kesilip kurutulur. Sonra buğday ve arpa bir kapta kaynatılır. Daha sonra *oğut* ezilir ve buğdayın üstüne serpilir. Haşlanmış buğday temiz bir kumaşla örtülür ve üç gün böylece bırakılır. Sonra buğday küpe konur ve on yedi gün bekletilir. Bu süre bitince buğdayın üstüne su doldurulur ve sızdırılır. Böylece buğday şarabı, yani *boza* hazır olur." (I, 84).

Kaşgarlı Mahmut Çigillerin *sım sıra*q adını verdikleri yemeğin tarifini de yazar: “Küçükbaş ve büyükbaş hayvanların kesilmiş kafası iyice pişirildikten sonra doğranır ve baharatlarla birlikte bir kaba konur. Üstüne acımuş yoğurt dökülür ve biraz bekletilir. Sonra yenir.” (III, 150).

Kuyma adını verdikleri yağlı ekmeğin eserdeki tarifi budur: “*Kuyma* şerbet ilave edilmiş hamurdan kesilir ve kazanda kaynamakta olan yağda pişirilir. Sonra servis edilir.” (III, 188). Eserde bu kelimenin eş seslisi olan *kuyma* teriminin açıklaması da verilmektedir. Ona göre, *kuyma* erimiş madenden dökme yoluyla elde edilen türlü aletler adıdır (III, 189).

O kadar büyük olmayan nehirleri geçmede *tar* adını verdikleri tekneden yararlanılır. *Kaşgarlı Mahmut'un bu tür teknelerin yapımı hakkında verdiği bilgiler de çok önemlidir*: birkaç çuval üfleyerek şişirilir ve ağzı bağlandıktan sonra birbiriyle birleştirilir. Böylece suyun üzerinde çatı gibi bir yer oluşturulur. Bu teknelere binerek nehirleri geçerler. Bunun gibi teknelerin kamış ve ağaç dallarından da yapıldığı, *tar* kelimesinin Yabgu ve Tatar dillerinde de kullanıldığı belirtilmektedir (III, 162). Kaşgarlı Mahmut dal veya çuvalardan yapılan hafif tekneye *sal* dendiği ve *tar* kelimesinin de aynı anlamda kullandığını vurgulamaktadır (III, 171).

Kaşgarlı Mahmut *deri* anlamında kullanılan *kön* teriminin sadece atlar için değil, insanlar için de kullandığını, *tevây köni* tamlamasının metafor yoluyla oluştuğunu ve *deve derisi* anlamında olduğunu belirtir. Eserde ham deriye *kön*, işlenmiş deriye *koğuş* dendiğinin açıklanması ilmî ve sosyal önem arz etmektedir.

Kaşgarlı Mahmut herhangi bir nesne adını açıklarken, onun kullanılışı hakkında da yeteri kadar bilgi verir. Örneğin, yoğurt ve sütün karışımından oluşan sıvıya *ibrûk* denildiği, *kurtoba* adlı yemeğin çok yemesi sonucunda kabız olan kişiye ilaç olarak verilmesini belirtir (I, 126).

Balık tutmak için kullanılan ağa *ızdan* denildiğini belirten Kaşgarlı Mahmut av sürecini böyle tasvir etmektedir: “Nehrin belli bir yerine çubuklardan baraj (engel) yapılır. Barajın ortasında açık yer bırakılır ve oraya ağ konur. Balık ağa düştüğü zaman ağ hemen yukarıya doğru çekilir.” (I, 139).

Eski Türklerin kuş avlama sürecindeki ustalığını ifade eden, Çigillerin söz varlığında kullanılan *tûwâk* teriminin açıklaması da dikkat çekicidir: söğüt

ağacının yaş dallarındaki deri yüzölür ve içine küçük topçuklar yerleştirilir, sonra serçelere atılır (I, 369).

Eserde toponimler hakkında da çok önemli bilgiler vardır. Özellikle *Qazvin* şehri adının Alp Er Tonga'nın kızı *Qaz*'ın adıyla ilgili olduğu açıklanmaktadır. “Qazvin şehrini o inşa ettirmiştir. Aslında bu kelime *qaz oynı* şeklindedir. Bunun anlamı *kaz oynayan yerdir*.” (III, 163).

Balıq teriminin Cahiliye Dönemi Türkler ve Uygurlar söz varlığında *şehir* anlamında kullanıldığını açıklayan Kaşgarlı Mahmut Uygurların en büyük şehirlerinin adı Beş *balıq* (Beş şehir) olduğu, başka bir şehre ise Yanı *balıq* (Yeni şehir) dediklerini belirtir (I, 360).

Kaşgarlı Mahmut tarafından *kulaç* anlamındaki *kulaç* kelimesinin *kolu aç, kolu ger* demek olan *kol a:ç* dan geldiğinin açıklanması dikkate değer bir yaklaşımdır (I, 340).

Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde birçok kelimenin ansiklopedik yorumları da yer almaktadır. Örneğin, *karğuy* kelimesinin anlamının *dağ zirvesi veya yüksek yerlerde minareye benzer şekilde yapılmış inşaat* olduğu açıklanmaktadır. Orada ateşin yakılması düşman hakkındaki haber, sinyal olarak kabul edilmektedir, böylece insanlar hem canlarını, hem mallarını kurtarabilmektedirler (III, 260).

Yoğurt için damızlık anlamını ifade eden *ko'r* kelimesinin açıklaması şu şekildedir: *Qo'r* kabın dibindeki yoğurt veya acımış kımızın üzerine süt ilave ederek yoğurt veya kımız yapmakta kullanılan birikimin adıdır (III, 133).

Sözlükte hükümdarın saray hizmetçileriyle yaptığı av sığır zoonimiyle ifade edildiği kaydedilmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un verdiği bilgilere göre, hükümdar hizmetçilerine orman ve çöllerdeki hayvanları sürüp getirmeyi emreder. Hayvanları bir araya topladıklarından sonra av avlamaya başlarlar (I, 344). Sonraki dönemlerde de hükümdarların avlara katılması yaygınlaşmıştır. Mesela, Emir Timur ve Timurlular sık sık ava gitmeyi ordunun her zaman savaşa hazır durumda olmasını sağlayan taktik olarak değerlendirirler. Bu dönemde *çargä* (Zafarnoma, 208), *av* (ANATIL, II, 499), *şikär* (ANATIL, III, 525) terimleri kullanılmaktadır.

Ülker anlamındaki *ülkär* terimi *çerig* terimiyle birleşerek (*ülkär çerig*) *askerî pratik*, yani savaşta askerlerin gruplar halinde toplanmasını, bir grup iler-

ledikçe başkalarının da onları takip etmesini anlatmaktadır. Eserdeki *açıklamaya göre, bu usul kullanıldığında yenilme çok az görülmektedir* (I, 121).

Çocuk oyunu adı olan *münüz-münüz* terimi kelimelerin tekrarı yoluyla oluşmuştur. Sözlükte oyun böyle yorumlanmıştır: Çocuklar deniz kenarında diz üstü oturur hâlde ayakları arasına yaş kum doldururlar. Sonra elleriyle kuma vururlar. Çocukların birisi (oyunbaşı): *münüz-münüz* der. Diğerleri de: *nä münüz?* (Neyin boynuzu?) derler. Çocuk boynuzlu hayvanları saymaya başlar. Başkaları onu takip eder. Oyun devamında oyunbaşı çocuklara hata yaptırmaya çalışır, yani boynuzlu hayvanları sayarken deve, eşek gibi boynuzu olmayan hayvan adlarını da sayar. Bu hayvanların adlarını tekrar eden çocuk suya itilir (III, 375).

Kaşgarlı Mahmut bazı kelimelerin kullanımdan düşmesine de dikkat eder, bunun sebeplerini açıklar. Örneğin, *tayanu* kelimesinin asıl anlamı *aracı, arabulucu* olduğu, Arapça *hajib* kelimesi çok kullanılmaya başlayınca Türk kelimesinin kullanılmaz olduğunu, *tayanu* kelimesinin *dayanmak* anlamındaki *tayan-* eyleminden türediğini (III, 390) belirtir.

Kaşgarlı Mahmut eş anlamlı kelimelerden hangisinin daha çok kullandığına da dikkat çeker. Mesela, *yalamak* anlamının *yalğa-* ve *yalwa-* kelimeleriyle ifade edildiğini, sonraki şeklin öncekinden daha çok kullanıldığını belirtir (III, 321).

Sözlükte bazı kelimelerin anlamları arasında zıtlığın olduğu örneklerle açıklanmaktadır. Örneğin, *terlemek* anlamında kullanılan *terlä-* (*At terlädi*-At terledi) hem geçişli, hem geçişsiz eylemdir. *Terden kurtulmak, temizlemek* anlamlarında da kullanılmaktadır (III, 308).

Bitmek, sonuna gelmek anlamlarındaki *tügä-* (*İş tügädi*-İş bitti) eylemi *yetmek* (*Bu aş kamuğka tügädi* – Bu yemek herkese yetti) anlamında da kullanıldığı haber verilir (III, 285).

Ol anı qarğadı, arkadı – O ona beddua etti, kötü huylarından bahsetti cümlesindeki *qarğa-* ve *arka-* kelimelerinin çift şekilde kullanılması, *arka-* kelimesinin *alkış* kelimesinden türediğini, aslında iyiliği ifade eden kelimenin *qarğa* kelimesiyle birlikte kullanarak kötü anlamda da kullanılmaya başladığı açıklanır (I, 280).

Kaşgarlı Mahmut nesne adlarını, hayvan adlarını ve herhangi bir özelliğiyle birbirinden farklı olan adları da açıklar. Mesela, çekirdekli meyvelerin genel adı *erük* olduğunu, şeftali tülüg *erük*, kayısı *sarığ erük*, *erikkara erük* terimleriyle ifade edildiğini belirtir (I, 99).

Kuş kelimesini topluluk, çokluk anlamlarını ifade eden bir kelime olarak açıklayan Kaşgarlı Mahmut kuşları birbirinden ayırt etmek için *ürün kuş* (ak şahin), *karakuş* (kartal), *tewäykuş* (*deve kuşu*), *yunkuş* (tavus), *elkuş* (atmaca), *kızkuş* (kırmızı göğüslü kuş) gibi zoonimlerinin kullanıldığını hatırlatır (I, 319).

Küçük, *ufak*, *ince* anlamındaki *uşaq* kelimesinin sadece topluluk, çokluğun ifadesi için kullanıldığını kaydeden Kaşgarlı Mahmut küçük çocuklara *uşaq oğlan*, *ince oduna* ise *uşaq otun* denildiğini belirtir (I, 97).

Yıldız terimi tüm yıldızların genel adı sayılır. Hem de yıldızlar, seyyareler ve burçlara mahsus adlar verilmiştir. *Eräntüz* Müşteri, *Qaraquş* Mizan burcu, *Ülkär* Süreyya yıldızı, *Yetikän* Yedi Eşkiya, *Temür kazuk* Kutup Yıldızı, *Baqırsoqım* Mirih Yıldızı adıdır (III, 47).

Bazı kelimelerin ilk anlamları zaman veya belli bir sosyal olay yüzünden değişebilir. Kaşgarlı Mahmut bu değişimlere de dikkat etmiştir. Eski Türk anıtlarında *tegin//tigin* teriminin *hakanın evladı* anlamında kullanıldığı, II. Köktürk Devleti hükümdarı Bilge Kağan'ın kardeşlerinin *Kül tegin*, *Yolluğ tegin* oldukları bilinmektedir. Sözlükte *tegin//tigin* kelimesinin anlam değişimi bu şekilde açıklanmıştır: *tegin//tigin* aslında *köle* demektir; *Kümüş tegin//tigin* gümüş gibi temiz renkli köle; *Alp tegin//tegin* pehlivan, dayanıklı köle; *Kutluğ tegin//tegin* kutlu, uğurlu köle demektir. Sonradan hakanzadelere *tegin//tigin* denilmektedir. Daha sonra bu kelime yırtıcı kuşların adlarıyla birlikte kullanmaya başlamış: *çağrı tegin//tigin* saldırıda (döğüşünde) şahin gibi olan köle, *küç tegin//tigin* güçlü, kudretli köle. Belli bir dönemde bu terim Alp Er Tonga'nın (Afrâsiyab) oğullarını da ifade etmiştir. Alp Er Tonga'nın oğulları her hangi bir olay, iş hakkında haber verdikleri zaman babalarına saygı yüzünden "*Köleniz falan yaptı, köle böyle etti*" derler ve *köle* terimi yerine *tegin//tigin* kelimesini kullanırlar. Böylece bu kelime şehzadelere adına eklenmeye başladı. Başka kölelerden ayırt etmek için bu kelimenin yanına yine bir kelime eklendi (I, 391-392). XIII. yüzyılın 20'li yıllarında

Maveraünnehr'in Moğollar tarafından zaptedilmesi sonucunda *tegin* terimi yerine Cengiz şehzadelerini ifade eden *oğlan* kelimesi kullanılmaya başladı.

Divânı Lugâtı't-Türk'te günümüz dil biliminin yeni alanlarından biri olan kültürdilbilim açısından incelenmesi gereken örnekler pek çoktur. Birkaç örnekle yetineceğiz. Çünkü eserin söz varlığını kültür dil bilim açısından incelemek özel bir araştırma konusudur.

Kaşgarlı Mahmut'a göre *boy* kelimesi Oğuzların söz varlığında *halk*, *aşiret*, *evlat*, *kuşak* anlamlarında kullanılmaktadır. Birbirini tanımayan iki kişi yüz yüze geldikleri zaman selamlaştıktan sonra *Hangi boydan, aşiretensin?* diye sorar. Buna cevap olarak *Aşiretim Salğut* der veya başka bir aşiretin adını söyler. Sonra sohbete devam ederler veya kendi yollarına giderler. Böylece birbirlerinin boylarını öğrenmiş olurlar (III, 155).

Bir devlet adamı tarafından gönderilmiş hediye getiren kişiye verilen ödülle *but* diyorlar. Mesela, birisine hediye edilmiş atı getiren seyise para veya koyun verirler. Bu koyuna *but* diyorlar. (III, 131)

Oğuzların söz varlığında *kuru* anlamında kullanılan *kur* kelimesinin *ķuruğ* kelimesindeki *-(u)ğ* ekinin düşmesi sonucunda türediği Kaşgarlı Mahmut tarafından açıklanmaktadır (III, 134).

Saklamak, *esirgemek*; *beklemek* anlamlarındaki *közüz-* kelimesinin *unutmak için bir şeye göz atmak* demek olan *köz eti-* birleşik fiilinden (II, 91); *kızarmak*, *kırmızı kesilmek* anlamında kullanılan *ķızar-* fiilinin kökü *ķızıl er-*, yani *kırmızı olmak* olduğu, birleşik fiildeki *l* ve *e* seslerinin düşmesi sonucunda bu şekilde geldiği (II, 190); *kararmak* anlamındaki *ķarar-* fiili ilk önce *ķara er-*, yani *karaya dönmek* olduğu (I, 190); *terletmek* anlamında kullanılan *terit-* kelimesinin *teri ötti*, yani *Ter deriden geçti cümlesinin kısaltmış şekli* olup fiildeki *ö* sesi düştükten sonra cümle tek fiil haline geldiği (II, 350); *göz tutmak*, *izlemek* anlamlarındaki *küzät-* kelimesinin kökünün *göz atmak*, *çok beklemek* olduğu (II, 54) veya bu kelimenin *Vücut ter çıkardı cümlesinden alındığı, oluşu ifade eden kelimedeki a* sesi düşürülerek fiil hâline dönüştüğü belirtilmektedir (II, 350).

Divânı Lugâtı't-Türk'te *tel şehriye* anlamı *yaşgaç* terimiyle ifade edilmiştir. Kaşgarlı Mahmut bu kelimenin esas şekli *yası yıgaç*, yani *düz ve geniş tahta olduğunu* vurgulamaktadır (III, 45).

Sonbaharda türlü hoş kokulu bitkilerle birlikte kurutularak ilkbaharda yen-
nen et *yazuk et* tamlamasıyla ifade edilmektedir. Kaşgarlı Mahmut bu tam-
lamanın anlamı *yaz ok ye-*, yani *sadece ilkbaharda ye* demek olduğunu açıklar
(III, 23). *Top* anlamındaki *top* kelimesinin etimolojisini inceleyen dil bilimci
bu terimin *topık* kelimesinin kısalmış şekli olduğunu belirtir (III, 130).

Kaşgarlı Mahmut sözlükte içki adları üzerine de çok önemli bilgiler verir.
Dedelerimiz buğdaydan hazırlanan bir içki türüne *ağartğu* diyorlardı (III,
446). Eski Türkçede yazılmış eserlerde hiç görülmeyen bu kelime DTS'e
alınmamıştır. Aynı içki türü darıdan hazırlandığı zaman *buxsum* derler (1,
447).

Divânı Lugâtı't-Türk'te (III cilt) *bor* teriminin *boza* anlamında kullandı-
ğı şu atasözleriyle örneklendirilmiştir: *Bor bolmazıp sirkä bolma*, yani *Şarap
olmadan önce sirke olma* (III, 133). Bu terime ilk önce Turfan metnlerin-
de rastlanılmaktadır. Fars-Tacik dilinden alınmış *bor* kelimesi bu anlamda
Kutadgu Bilig (DTS, 112) metninde görülmektedir. Kitâb-ı Mecnû-ı Ter-
cümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî eserinde *bor* terimi *sûçü* kelimesinin eş
anamlı şekli olarak kullanılmaktadır (17a2). Ali Şir Nevâyî bu kelimeyi
kullanmamıştır. Divânı Lugâtı't-Türk'te *bor çöpi* tamlaması da kullanmak-
tadır (III, 130). *Bor* teriminden *borçı* (içki içen), *borluq* (üzüm bağı), *borluq-
çı* (üzüm yetiştirmeye ilgilenen) kelimeleri türetilir. Bu kelimeler Eski Türkçede
çok etkindi (DTS, 113).

Kaşgarlı Mahmut *çağır* teriminin *içki* anlamında kullandığını belirtmiştir:
Ol çağır çuvşattı (O üzüm şerbetini ekşimesi için bıraktı) (III, 301). Kuta-
dgu Bilig'de bu kelime yok. Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî
ve Mugalî eserinde *çaqır* (17a5), Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiye
eserinde *şağır* (36a8) şekillerindedir. Kitâb-ı Mecnû-ı Tercümân-ı Türkî
ve Acemî ve Mugalî yazarının belirttiğine göre, hurmadan yapılmış şaraba
boza derler (17a5). *Çağataycada çağır* terimi içki anlamındadır (ANATIL,
III, 480). Günümüz Özbek Türkçesinde *chag'ir* terimi eskimiş kelime sa-
yıdır (ÖTIL, II, 361). Eski Türkçenin ilk döneminde etkin kullanılan bu
kelimeden birkaç kelime türetilmiştir: *çağır-la* - "içki hazırlamak" (III, 344),
çağır-lan - "içkili olmak" (II, 310), *çağır-lı er* "içkisi var olan kişi" (I, 455).
Çağır kelimesi *yefşän* kelimesiyle birlikte "güçlü içki" anlamını ifade et-
mektedir (III, 395).

Arpa, buğday ve darıdan yapılmış içki türü(boza)nün *begni//bekni* kelimesiyle ifade edildiği hakkında I(408), III ciltlerde (68) bilgi verilmektedir. Eserde darı ve buğdaydan yapılmış bozanın hazırlanma süreci *yävül* fiiliyle ifade edilmiştir: *Bekni yävüldi*, yani *Boza hazır oldu* (III, 89).

Elma, üzüm gibi meyve sularının ekşitilmesi yoluyla yapılan keskin kokulu, renksiz sıvı anlamı Divânı Lugâtı't-Türk'te *mandu* ve günümüz Özbek Türkçesinde kullanılmakta olan *sirkä* (ÖTIL, II, 55) kelimeleriyle ifade edilmektedir. Kaşgarlı Mahmut mandunun hazırlanma teknolojisini *şöyle* açıklar: İyi üzüm suyu küpe konur ve bekletilir, yani ekşitilir. *Sonunda sirke olur. Sirkenin en iyisi budur* (I, 397). Bu terime diğer Eski Türk kaynaklarında rastlanılmamaktadır. Bize göre, *sirke* kelimesinin çok kullanılması *mandu* teriminin unutulmasına yol açmıştır.

Sonuç

Kaşgarlı Mahmut'un uzun yıllar boyunca verdiği büyük emek sonucunda XI. yüzyılın ikinci yarısında ilk defa Türkçeye ait Arapça açıklamalı, yaklaşık 9 bin sözcüğü içeren büyük ansiklopedik sözlük ortaya çıktı. Çok eskiden Orta Asya'nın geniş topraklarında yaşayan Türk halklarının dillerinin öğrenilmesi, bu konuda bilimsel çalışmaların yapılması için önemli kaynak sayılan ünlü Divânı Lugâtı't-Türk'ü Türk dili, onun lehçe, şive ve ağızlarına ait geniş kelime dağarcığı, özellikle, sosyal, iktisadî, siyasî ve askerî terimler, tıp ve müziğe ait kelimeler, kelime ve özdeyişler, günlük yaşam, gıda, giysi ve takı adları, milliyet adları, yer adları, astroponim ve antroponimlerin yanı sıra 300 civarında deyim, özdeyiş ve atasözünü içermektedir.

Kaşgarlı Mahmut Türkçe kelimeleri açıklarken birçok Türkçe sözcüğün etimolojisini belirtmiş, sözcüklerin içerisinde meydana gelen anlam değişmesi ve anlam kayması olaylarını bilimsel açıdan değerlendirmiştir.

Söz konusu nadir yazılı abide, açıklamalı bir sözlük niteliği taşımaktan ziyade, XI. yüzyıldaki Türkçenin ses sistemi ve kısa gramer kurallarını da içermekte olan önemli bir bilimsel çalışma değeri de taşımaktadır.

Kaşgarlı Mahmut'un Divânı Lugâtı't-Türk'ü günümüzde kullanılmakta olan Çağdaş Türk lehçelerinin tarihiyle doğrudan ilişkili olması bakımından büyük bilimsel önem arzetmektedir. Bu yönüyle de Türkçenin kelime bilimi ve anlam bilimi konularının incelenmesinde Divânı Lugâtı't-Türk'e doğrudan başvurulması, titizlikle incelenmesi gerekmektedir.

Dil tarihi ve Türkoloji uzmanlarının dikkatine sunulmakta olan bu makalenin hazırlanması sırasında, belirtilen makale düzenleme kriterleri dikkate alınmıştır.

Kısaltmalar

- ANATIL* – Alişer Navoiy asarlari tilining izohli luğati (1983-1985). C.1-4. Toşkent: Fan.
- At-tuhfa* – Iziskanny dar tyurkskomy yazıku (Grammatičeskiy traktat na arabskom yazıke. Vvedeniye, leksiko-grammatičeskiy oçerk, perevod, glossariy, -grammatičeskiy ukazatel E.I.Fazılova i M.T. Ziyayevoy (1978). Taşkent: Fan.
- DLT-Devonu luğotit turk-* Mahmud Koşğariy (1960-1963). *Devonu luğotit turk*. C.1-3. Tarjimon va naşrga tayyorlovçı filologiya fanlari kandidati S.M. Muttalibov. Toşkent: Fan.
- DTS - Drevnetyurkskiy slovar* (1969). Leningrad: Nauka.
- RLÖTTIL-Rusça-lotınça-özbeğe tibbiy terminlarning izohli luğati* (1999). Toşkent: Kamalak-Hamşıra.
- SUY* - Fazılov, Ergaş İsmailoviç (1971). *Starouzbekskiy yazık. Xorezmiyskiye pamyatniki XIY veka*. C.2.-Taşkent: Fan.
- TRSl - Turetsko-russkiy slovar* (1977). Moskva: Russkiy yazık.
- ÖTIL* – Özbek tilining izohli luğati (1981). C.1. Moskva: Russkiy yazık.
- Zafarnoma*- Sharafuddin Ali Yazdiy. *Zafarnoma*. –Toshkent:Sharq, 1997.

Kaynaklar

- Begmatov, Ernst. *Mahmud Koşğariyning “Devonu luğotit turk” asaridagi ayrim etnogafik atamalar xususılda*. Mahmud Koşğariyning “Devonu luğotit turk” asari va uning turkiy xalqlar madaniyati hamda jahon sivilizatsiyasida tutgan orni. Xalqaro konferensiya materiallari. Samarqand, 2002.
- Dadabayev, Nasirov, ve Nişanbay Xusanov. *Problemi leksiki starouzbekskogo yazıka*. Fan, 1990.
- Dadaboyev, Hamidulla. “*Devonu luğotit turk*”ning til xususiyatlari. Toşkent, 2017.
- Demircizade, A. “Sravnitelnıy metod Maxmuda Kaşgari.” *Sovetskaya tyurkologiya*, no. 1, 1972, ss. 35-41.
- Doniyorov, Xudoyberdi. *Eski ozbek adabiy tili vaqipçaq dialekti*. Toşkent, 1976.
- Ercilasun, A. . “-maç/-meç Eki Üzerine.” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, no. 21, 1973, ss. 83-88. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded/issue/17060/178183>.
- Ercilasun, A. ve Z. Akkoyunlu. *Divânı Lugâtı't-Türk*. TDK Yayınları, 2014.
- Kaşgarlı, Mahmud. *Divânı Lugâtı't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu. 3.Baskı. Ankara, 2018.

- Kononov, Andrey Nikolayevich. "Maxmud Kaşgarskiy i ego 'Divanu lugat it-türk'." *Sovetskaya tyurkologiya*, no. 1, 1972, ss. 3-17.
- Koşğariy, Mahmud. "Devonu luğotit türk." Tarjimon va naşrga tayyorlovchi filologiya fanlari kandidati S.M.Mutallibov. C.1-3. Toşkent: Özbekiston SSR Fanlar akademiyasi naşriyoti, 1960-1963.
- Kuşkartayev, Iristay. "M. Kaşgari i sovremenniy uzbekskiy literaturniy yazık." *Sovetskaya tyurkologiya*, no. 1, 1972, ss. 83-90.
- Şiraliyev, M. "Maxmud Kaşgari kak dialektolog." *Sovetskaya tyurkologiya*, no. 1, 1972, ss. 24-30.

The Reflection of the lexical composition of the Old Turkic language of the 11th – 12th centuries in the “Divânu Lugâti’t-Turk”*

Hamidulla Dadabayev**

Abstract

The “Divânu Lugâti’t-Turk” (Compendium of the Turkic Dialects), which serves as the basis for the formation of comparative-historical linguistics, is a unique source that reflects the features of the ancient Turkic language in the Karakhanids era. This work of art embodies the richness of Old Turkic lexicon; the development of linguistic processes in Turkic language; the features of word formation; semantic changes such as meaning narrowing, meaning expansion, meaning contrasts; similarities and differences in the lexicon of Turkic tribes; etymology of words; place names (toponyms), and encyclopedic explanations of some words. The purpose of this article is to research the reflections of Old Turkic lexicon dating back to 11th – 12th centuries on Divânu Lugâti’t-Turk.

Keywords

Comparative-historical linguistics, lexical features, word formation, Turkic lexes, loanwords.

* Date of Arrival: 13 January 2020 – Date of Acceptance: 25 August 2021

You can refer to this article as follows:

Dadabayev, Hamidulla. “XI-XII. Yüzyıllar Eski Türk Dili Söz Varlığının Divânu Lugâti’t-Türk’teki İfadesi.” *bilig*, no. 102, 2022, pp. 97-118.

** Prof. Dr., Alisher Navo’i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature Faculty of Uzbek Philology – Tashkent / Uzbekistan

ORCID: 0000-0003-3438-3428

nodirbek_82@mail.ru

Отражение лексического состава старотюркского языка XI-XII вв. в “Диван лугат ат-турк”*

Хамидулла Дадабаев **

Аннотация

“Диван лугат ат-турк”, послуживший основой для формирования сравнительно-исторического языкознания, считается уникальным источником, отражающим особенности старотюркского языка в эпоху Караханидов. Фактические материалы, зафиксированные в словаре, отражают богатство лексического фонда предков, динамику лингвистических процессов, особенности словообразования, различные семантические процессы, т.е. расширение, сужение, преобразование значения, общие и различительные черты в семантике лексики тюркских народностей, взаимосвязь исконного и заимствованного пласта, функцию предмета, обозначаемую конкретной лексической единицей, этимологию слов, противоречие между значениями слов (энантиосемия), наименования некоторых топонимов, энциклопедические толкования ряда слов.

Ключевые слова

сравнительно-историческое языкознание, исследование, основное понятие, лексические особенности, группирование, словообразование лексем, исконные слова, заимствование, общее понятие.

* Поступило в редакцию: 13 января 2020 года – Принято в номер: 25 августа 2021 года
Ссылка на статью:

Dadabayev, Hamidulla. “XI-XII. Yüzyıllar Eski Türk Dili Söz Varlığının Divânu Lugâti’t-Türk’teki İfadesi.” *bilig*, no. 102, 2022, ss. 97-118.

** Проф., д-р, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, факультет узбекской филологии – Ташкент / Узбекистан
ORCID: 0000-0003-3438-3428
nodirbek_82@mail.ru